
a szülőföld hőforrásai

DÉR ZOLTÁN

„...itt igazi 'társadalmi élet' nincsen, legalább ily nagy és gazdag várost megillető társadalmi élet, és hogy a szellemi és közművelődési törekvések, ha felszínre kerülnek is, a csekély részvétel és pártoláshiány miatt ritkán képesek megvalósulni. Pedig a közművelődési intézményekben éppen nem szenvedünk hiányt: vannak kaszinóink és egyéb művelődési egyesületeink, színházunk, a női jótékonyági céllal egybekapcsolt multságaink, vannak hírlapjaink stb. és a közműveltség tekintetében mégis még korán sem emelkedtünk az igazi városok magaslatára: kevés a szellemi élet és a társadalmi tevékenység.”

Iványi István Szabadkáról írt nagy monográfiájának második kötetéből való az előbbi idézet. Ez a könyv 1892-ben jelent meg, de egy szabadkai költő, Gál László, még csaknem fél évszázad múltán is így summázta a városról való diagnózist:

Semmi.
Ebben a városban csöndesen szólna
a dán királyfi:
nem lenni...

És középütt, a két kép között, szinte kontinuitást létesítve, sötétlik a *Pacsirtában* ábrázolt Sárszeg: a sivárság, az olcsóság, a tehetetlenség boros-toros metropolisa. S ez a bontatlannak látszó kép beleette magát a köztudatba, s ha tudtuk is, hogy fényes tehetségeket röpített föl ez a város, a fölszállás látványából Szabadkának csak az elszállás, az elmenekülés emléke maradt, a hódító szárnycsapásokból csak a szárnyak árnyéka. Csak újabban, alig néhány éve kezd teret nyerni a föltételezés, hogy Kosztolányi Dezső, Csáth Géza, Laczkó Géza, Sztrókay Kálmán, Lányi Sarolta, Reinitz Béla, Telcs Ede és Aczél Henrik kiröpülésében, a szabadkai tehetségeknek ebben a gazdag rajzásában valami törvényszerűség van. Az Iványi emlegette elmaradottság és a Gál László által hangsúlyozott semmi között valaminek történnie kellett. A kire-

pülpök fényes szárnycsapásai láttán a fészekre kell gondolnunk. A fészekre, melyben felnőttek, ahol repülni tanultak, ahol tehetségüket bátorító, versenyre készítő közeg övezte.

Ha közelebb hajlunk ehhez a közeghez, a mozdulatlanság mítosza mögül egy mohón növekvő város egymástól sokban különböző korszakai rajzolódnak ki előttünk. Igaz, a panasz egyetlen korszakban sem némul el, a diagnoszták mindig bajt, tespedést észlelnek, de furcsa módon mégis valamennyien megszeretik ezt a várost, nosztalgiával emlékeznek rá, idegenben is mindig őrzik a hozzáfűző szálakat. Talán a fölnevelő család óvó melege, talán az értelmiség kivételes helyzete, talán a város színes rusztikussága, a bohémszertelenségnek kedvező légkör emléke táplálta olyan kifogyhatatlanul az elszármazottak nosztalgiáját? Való igaz, hogy Kosztolányi és Csáth érzékenységének, fogékonyságának magyarázóit a városnak meghatározó jelentőséget tulajdonítanak.

Ha várostörténetet írnánk vagy illusztrálnánk, ezt a titkot, a meghatározó okokat kellene fürkésznünk a művekben. Bennünket azonban elsősorban a mű, az itt termett, a Szabadkával kapcsolatot tartó alkotások érdekelnek, s nem félünk attól, hogy eközben a bölcső, a kiröpítő fészek, a műveket fölnevelő város homályban marad. Köztudott, hogy a hiteles műalkotás nemcsak alkotójáról vall, de a közegről is, melyben fogant, s ha arra figyelünk, hogy a századforduló három évtizedében mi termett ebben a városban, azzal a mohónak mondott növekedés szakaszai is jellemezhetőek. Akár egy különös sorsú költő életrajzai, úgy követi itt a gyermekekévé bensőséges zártságát az ifjúkor láza, lendülete, aztán a beérés előtti történelmi pillanatba berobban az első világháború, hogy utána minden előről kezdődjék.

Ha hasonlatunk mellett maradva mohón növekvő ifjúnak képzeljük Szabadka irodalmát, akkor szinte magától kibomlik a hasonlat, s adódik az első szakaszt megjelölő formula: a tanárok kara.

Igen, a múlt század két utolsó évtizedében termett értékes művek túlnyomó többsége tanári munka volt. Az irodalom tojását még eltakarják a tanári szárnyak, s mikor majd az igazi tehetségek kikelnek, úgy elütnek a fészek jellegétől, mint a kiskacsa a kotlóstól, de ma már tisztán látható, hogy a századvég szabadkai tanárainak, Iványi Istvánnak, Toncs Gusztávnak és Loósz Istvánnak a szelleme tehetségérlelő, igényre nevelő szellem volt. Alapos műveltségű jó tanár több is akadt az akkori Szabadkán, de az igazi alkotáshoz való szorgalom, tudás, becsvágy és arányérzék bennük volt a legerősebb. S mint a kultúrák kezdeteinél, a tudós és a tanár, a műalkotó és az intézménylétesítő ambíció náluk alázatosan segítette egymást. Iványi egyik kezdeményezője volt a városi könyvtár alapításának, Toncs *Tanügyi Lapok* címmel pedagógiai szaklapot indított, ő volt a közművelődés fórumává fejlett Szabad Líceum mindenese, aztán ő szervezte meg a kereskedelmi középiskolát is. Loósz visszahúzódóbb természet volt, de a Szabad Liceumban ő is sok előadást tartott, s hárman annyi tudományos érdekű tanulmányt, könyvet és jó tankönyvet írtak, mintha évszázadok lemaradását akarták volna behozni. Csak politikával nem foglalkoztak, s ez bizvást javukra írható, hiszen Tisza Kálmán országában és Lazo Mamuzić Szabadkáján, csak konformizmust, meddő pártvillongásokat, családi háborúk pozícióit kínálta a nagypolitika. Szegény Hiador, aki tartotta magát negy-

vennyolc örökségéhez, hiába övezte tisztelet, teljesen elmagányosodott ebben a vásári közéletben.

Iványiék azonban nagy tanárok tanítványaiként már a tudományos munka rangjának önértékelésével érkeztek a parasztnábobok Szabadkájára, s nem keresték a nagy- és kisurak kegyeit, mert jó ösztönrel megérezték, hogy a kutatás és a tanítás az ő igazi terepük. A pozitívizmus szelleme, mely mindannyiukat megérintett, a tények tiszteletét, a szöveg- és okmányvizsgálat aprólékosságát, tüzetességét parancsolta rájuk, s ennek köszönhető, hogy az, amit föl kutattak, nem hígulhatott föl a kor frázisaiban.

Még ha engedtek is a milleniumkori tetőző, fölszínes lelkendezés vonzásának, ha nagyszabású eredeti fölismerésre tehetségükből nem futotta is, a forrásokkal való szoros kapcsolat, a kutatás őszinte szenvedélye kiemelte őket a tudóskodó vidéki tanárok társaságából.

Különösen vonatkozik ez Iványi Istvánra, akinek az egykori Bács-Bodrog vármegyéről és Szabadka múltjáról írt tanulmányai, könyvei egész kis kézikönyvtárat tesznek ki. Akad ezek között jelentéktelen adalék is, de alig akad, melyet nem elsőrendű történelmi kütfőből merített volna. Szabadka történetét például nyolc éven át írta, rendezetlen, mutatók nélküli okmányok ezreit nézte át darabról darabra a városi levéltárban, de tanulmányozta a ferencesek matrikuláit, a bécsi hadilevéltár iratait, Bács vármegye és Szeged levéltárait is. S a földrajz, a történelem, a gazdálkodás, a kultúra minden területére kiterjedő figyelem és intelligencia az összehordott anyagot arányosan tagolt, jól áttekinthető szerkezetben olyan tudományos művé alkotta, melyre ma is rászorul múltunk minden kutatója. Szempontjai lehetnek avultak, ítéletei tévesek, de annyira tartózkodott az ítéletektől, annyira az adatokat, a tényeket beszéltette, hogy könyvében — a vele egyidős munkákhoz képest — meglepően kevés a romlandó. Egy korban, mely a gyűjtés, a fölhalmozás és a hamis illúziók esélyeit kínálta, ő — akár a város újsütetű polgársága — a gyűjtésre összpontosította ereje javát. *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* címen kiadott ötkötetes adattárában, mint egy hatalmas bankban, mobilizálhatóvá tette a vidékünkéről összegyűjtött adatok órási tömegét.

De vétenénk az igazság ellen, ha meghagynánk őt ennek a hasonlatnak az árnyékában. Igaz, mindig és mindenütt gyűjtött, szülőhelyén, Lugason, Temesváron, az iskolában, ahol módszertani megfigyelésekre és új tankönyvek szerkesztésére nyílt alkalma, de amit fölhalmozott, maradandóbb, mint az egykori kereskedők tőkéje. Más volt az erkölcsé is. Kutatás és haszon viszonyában őt mindig az előbbi inspirálta. Szabadka urbanizálódó polgárai és dicsőségvágyó vezetői szépen honorálták a könyvet, melyet városukról írt, de vajon megfizethették-e a szeme világát, melyet e munkája során vesztett el? Nem azért, hogy még több pénzt keressen, hanem mert a kutatómunka örömét, ezt a magasrendű szenvedélyt az érett kultúrák művelőire jellemző érzékenységgel tudta átélni. Tudta, amit a mohó város még nem tudhatott, hogy a szellemi munka pénzre nem váltható jutalma: a teremtés szépsége mennyit ér. Negyvenévi munkálkodás után, 1904-ben, immár vakon, ezért írhatta életművének csaknem kétszáz címszavas katalógusa elé:

„Míg a tétlenség életuntágot és számtalan rosszat okozhat, addig a

munkakedv fáradhatatlanságában csak új és új munkára buzdít, lelkesít és igen sok tiszta lelki öröm s élvezet forrásává lesz. Mert a munkásság eredménye: az előrehaladás, a teremtés, bizonyos édes érzélemmel tölti el az ember lelkét, amely érzelmet a jók elismerése még fokozhat ugyan, de amely már önmagában is megnyugtató jutalmát leli sokszor igen terhes fáradozásának.”

Művei közül megkülönböztetett figyelmet érdemel posztumusz munkája, önéletírása, amely 1974-ben jelent meg az *Életjel* miniatúrsorozatában. Hogy teljes joggal minősíthető-e önéletrajznak, nem könnyű eldönteni, de talán nem is fontos. Az epikával már ifjabb korában is kísérletezett, a mesélés hajlama tehát mocorgott benne, de ezt az önéletrajzot mégsem szépírói ambíciói — a csiszolatlanlásért mentegőtődzik is —, hanem a példaadás szándéka hívta életre. Saját életének történetét gyermekei okulása végett írta meg, helyesebben diktálta le lányának, hiszen ez az írás 1915-ben készült, s Iványi már a kilencvenes évek derekán elvesztette a szeme világát.

Épp hetvenéves, amikorra ez a munka elkészül, indítékai között a jubiláló megihatottsága, az emlékműállítás szerény, de nyilvánvaló szándéka is rejtett. Ezért helyenként ünnepélyes, sőt kegyeletes. Semmi kétség: Iványi elégedetten tekintett vissza arra, amit élete során csinált. Nagyobb konfliktusok, csalódások, válságok nem szerepelnek a földéztett folyamában, a magánember és a közéleti ember e vallomás szerint voltaképpen békében élte le életét s érte el célját. A vakulás szörnyűsége, mint egy képtelen szerencsétlenség gázolt bele ebbe a harmóniába.

S mindez bizonyára azért történhetett így, pontosabban szólva a visszatekintő Iványi azért készíthetett ilyen mérleget, mert élete és szerepe, alkata és vállalkozásai megfeleltek egymásnak, s mert a kor is kedvezett az ilyen típusú vállalkozóknak.

Az érvényesülés, a becsvágy és ennek eszköze, a vállalkozókedv és a vállalkozások igen nagy teret foglalnak el ebben az önéletrajzban. A kor politikai konstellációról, eszmei vagy tudománytörténeti, módszertani kérdéseiről szinte szó sem esik, az érvényesülés lépcsőit, sikereit, kitüntetéseit és hivatalait annál gondosabban tartja számon. „Valami nagyobb irodalmi munkával kellene a nevemet megörökíteni” — tör rá pályája kezdetén a vágy. S egészen lázba hozza. Forradalmi idők ifjainak becsvágya általában ügyek vállalásában keresi a kibontakozás lehetőségét. Iványit az érvényesülés szenvedélye indítja munkára. S mikor célját eléri, őszinte, szinte naiv büszkeséggel tartja számon az elismeréseket, a rangokat és címeket. Elképesztő, hogy mi mindent kezdeményezett és mi mindent vezetett.

Hogy önzetlenségéből, a munka öröméért vállalta mindezt — összhangban a kor fennkölt moralizálásával —, talán túlsúlyosan is hangsúlyozza. Anyagi és erkölcsi sikereihez képest bizonyára. De az is bizonyos, hogy ambíciója mindig elvégzetlen föladatak vállalásában kereste az érvényesülést, ebben az értelemben tehát jó ügyek szolgálatában. A helyi hatalmak nem gáncsolták, inkább segítették és meg is becsülték. De nem a közös mulatozások, nem a rokoni kapcsolatok miatt: műveivel vívta ki a megbecsülést. A kaszinóba — mint írja — csak a könyvek miatt járt, s szülei, majd önmaga életviteléről szólva leggyakrabban ez a jelzője: „egyszerű polgári”. Önérettel vállalta és állítja példának az

„egyszerű polgári” munkálkodást. S ez a tudatosság csak megerősíthet bennünket abban, amit műveiről mondhatunk: életvitel, erkölcs és teljesítmény kölcsönösen egymásra vallanak. Érvényes ez még az előadásra is, noha nem szépírói igénnyel készült. Iványi így is hű önmagához. Meghatottsága, önmaga iránti kegyelete közepette sem feledkezik meg a téma tárgyi vonatkozásairól. Arról például, hogy miként éltek a szülői házban, mit csináltak az iskolában, mikor kivel került kapcsolatba. Itt is törekszik tehát a hitelességre.

Igen érdekes, hogy mikor Szabadkán szétnéz, s látja az eszem-izom, a folytonos mulatozás veszélyét, félelem támad benne: hátha ő is rossz útra sodródik ebben a dárídós városban. Az az időszak volt ez, mikor a Csáth Géza által megörökített cseh muzsikuskok elzüllöttek. Aztán mégis marad, s mert elképzeléseit keresztezik, a rendjével is szakít — volt tehát bátorsága önmaga és sorsa alakításához. Példája a Szabadkán akkoriban kínálkozó lehetőségek közül a jobbikat reprezentálja. Hogy egy korfordulót is jelez, ennek drámaiságát nem tükrözi az életrajz, de adalékait igen. Érvénye tehát, akárcsak Iványi életműve, túlmutat önmagán.

Kosztolányi nemzedékét Iványi nem taníthatta már, de ha ábrázolni kellene a szabadkai irodalom fölnövekedését, a háttérben, okleveleibe merülten Iványi István alakját, mint a szellemi munka értelmének, a teremtés öntudatának ősi jelképét, magas hely illetné meg. Lehet, hogy a szeme világát akkor sem őrizhette volna meg, ha kevesebbet dolgozik, de sorsa így fejezi ki a nagy törvényt: meg kellett vakulnia a sok ezer kis adatért, részgazságsáért, hogy egy új nemzedék az intuício villámfényében rátalálhasson a dolgok és az ember lényegére. De hogy az az intuício az ihlet lázában is olyan félelmetes pontossággal talált rá a titokra, mint a Csáth-novellákban is, abban Iványiéék józan szorgalma és lelkiismeretessége valamiként részes.

Amit Iványiról szólva óvatosan fogalmaztunk, Toncs Gusztáv és Loósz István alakját idézve határozottabban leírhatunk: Kosztolányiéék szellemi bölcsőjénél az ő jelenlétük nyilvánvaló.

„Szeretett tanárom, ifjúkorom kedves tanára! — írta Toncs Gusztávnak Kosztolányi Dezső. — Elmondhatom, hogy mióta elhagytam az iskola padjait, nem múlt el hónap, hogy Ön ne jutott volna eszembe. Szavait állandóan hallom, mozdulatait állandóan látom. Írói pályámra Ön adta az útravalót. A fényt osztotta szét tanítványai között, mint az én áldott, ezerszer áldott Édesapám.”

Pedig ők sem voltak modern tanárok: Gyulai Pál, Beöthy Zsolt vonzásában lettek irodalmárok, ízlésük, szemléletük is a népi-nemzeti iskola megmerevedésének időszakában szilárdult meg. Életük és munkásságuk ismerője azonban bennük éppen nem a merevséget érzi szembeötlőnek, hanem a nyugtalanságot, a kezdeményezőkedvet, az irodalommal való foglalkozás szinte szertartásos komolyságát. Az alaposság, tájékozottság, szorgalom, mely Iványit jellemezte, Toncsról és Loószról is elmondható. Volt érzékük a filológia iránt, s jártasságuk a régi magyar irodalomban, két-három idegen nyelvben, a görög és latin auktorok elmélyült ismerete bármely ambíciót fedezhetett volna.

Toncsban azonban erősebb volt a tanár, mint a filológus. A forráskutatás terén elért eredményei avatott szakembernek mutatják, de ismeretlen adatok vagy összefüggések föl kutatásánál őt jobban érdekelték.

te az ismert művek, a kiemelkedő alkotások jellemzésének, megszeretetésének munkája. Amit Vörösmarty, Petőfi, Kossuth, Madách műveiről írt, abban ma is sok az érvényes fölismerés. Mikesről szóló könyve pedig első összefoglalása, újjáteremtése volt annak a kusza és még egészen friss ismerethalmaznak, amelyet 1897 előtt a Műkes-irodalom összehordott. Nemcsak megszurte és átértékelte a szétszórt, egymásnak sokban ellentmondó ismeretanyagot, de életszerű, szerves művé is formálta. Anyagának mély átértésére vall az a biztonság is, mellyel a leveleket elemezte, a tudósi objektivitás és az ihlet egymást termékenyítő egyensúlya. Kapcsolata a levelekben formát öltő egyéniséggel, a derű mögött fölismeret drámaiság nyomon követése mindig szakszerű, a tudós mindig a tények szellemében, a vonzalom az érvelésbe oltva érvényesül ebben a könyvben.

A tanár titkai között is ez a legfontosabb: eleven és szoros kapcsolatban állt a tudománnyal, követte annak fejleményeit. Rendszerességre törekedett, de hajlékonyan, a lényeg iránti érzékenységgel. Tudta, hogy a műfajoknál fontosabb a művekben megnyilatkozó személyiség. Ezt akarta kimerítő részletességgel megrajzolni Petőfi-tanulmányaiban is. Tankönyveiben pedig történelem és mű összefüggéseit igyekezett érzékelteni, s az ismereteket, azok rendszerezését a gyakorló pedagógus érzékenységgel, dialektikájával oldotta meg.

Tankönyvekben, ahol osztályozni, meghatározni, összegezni kell, az ilyesmi ritkán sikerül. Toncsról azonban nemcsak a tankönyvei beszélnek, hanem tanítványai és az egykori beszámolók is. Személyiségének színeitől, sugárzásától életre kelt az ismeret. Míg Iványi életművéből adatok halma és Szabadkáról írt monográfiájának nagy tömbje tűnik át az idő ködén, Toncs munkásságából ez a közeget, kulturális légkört teremtő képesség a legmaradandóbb. Kapcsolatot tudott létesíteni emberek és művek között, mert szerette ezt a munkát, öröme telt benne. „A nagy nevelők felelőssége és okos szeretete töltötte el — írja róla egyik tanítványa. — Mindenik tanítványában (...) ígéretet, szunnyadó értéket látott, s ennek tudatában gyakorolta nevelői hivatását. (...) Tanári személyiségének erényei a tanításban tündököltek igazán.” S bizvást hozzátehetjük, a Szabad Líceum ismeretterjesztő előadásain, ahol Shakespeare-ről tartott egész előadásciklust, s ahol Széchenyiről, Kossuthról, Deákról, később Kiss Józsefről, sőt a Nyugat költőiről is beszélt.

Élete utolsó évtizedében a tudományok rendszerének megalkotására készült, s annyi mindenhez értett, hogy ez a kísérlete sem minősíthető eltévelyedésnek. Igazi eleme azonban a tanítás volt.

Az az értelmiségi önérzet, mely a disznótorok és üzletek Szabadkáját méltóbb szerepekre sürgette, azt hiszem, Toncsék előadásain mött fel. Fontos pillanat volt ez, mert az ügyvéd úr, a vendéglősné, a malmos lánya, a disznókereskedő fia, tanár és diákjai, a patikus, a doktor és betegek egyszerre ráébredtek, hogy értelmiséginek lenni nemcsak kiváltságot jelent, hanem kötelességet is: igényt és küldetést. Vendégséget, melyen nem a vagyon dönti el az ülésrend hierarchiáját, hanem tehetség és tudás.

Toncs Gusztávnak a század eleji Szabadkán Loósz István volt a legeredményesebb partnere. Közösen írtak tankönyvet a líra műfajairól, a magyar történetírókról és szónokokról, legtöbbször ők szerepeltek a

Szabad Líceumban is. Toncs volt az idősebb, a kezdeményezőbb. Loósz félszegebb, visszahúzódebb természet volt, s a pozitívizmus adatföltárá, forráskutató szenvedélye is erősebb volt benne. Eleinte úgy látszott, profilját is ez határozza meg. Kemény Zsigmond regényeinek forrásairól tanulmányok egész sorát közölte az *Egyetemes Philológiai Közlönyben*, aztán az *Irodalomtörténet* című folyóiratban. Ezekben a tanulmányokban Kemény és az erdélyi emlékiratok és más latin és magyar nyelvű források között a megfelelések és érintkezések egész szövevényét fejtette föl. A Kemény-irodalmat olyan fogódzókhoz juttatta, melyeket ma sem lehet megkerülni. Kedélye nem volt olyan színes, mint Toncsé, nem vett részt sem a dalárda, sem a Szabad Líceum baráti asztalánál rendezett mulatságokon, „komoly tanárember”-ként tartották számon, s e minősítésben a „komoly”-ra esett az erősebb hangsúly.

A filológia, a forráskutatás tehát természetének is nagyon megfelelt. Egy idő után aztán mégis abbahagyta, s más, nagyobb esztétikai érzékenységet kívánó vállalkozásokba kezdett. Hogy mi okból tette, az egykori lehetőségek, az elvárások és az önismeret szempontjából egyaránt tanulságos volna tudnunk. Lehet, hogy a fővárosi nagy könyvtáraktól való távolság miatt mondott le a reménytelennek látszó ambíciókról, valószínű, hogy betegsége is sorvasztotta az aprólékos munkához nélkülözhetetlen kitartást, s bizonyos, hogy a megszaporodó tanári teendők vették igénybe idejének nagy részét. Szabadkán akkor a gimnázium volt a legmagasabb rangú humán intézmény, s a mohó város tanácskozó, ünneplő, jubiláló buzgalma szinte mindig a gimnázium tanárait szőlította dobogóra.

Toncs kivirágzott ebben a közszereplésben, Loósz elszakadt a könyvtártól, a forráskutatástól, s ezzel mintha biztonsága is megingott volna. A növekedés terhei, a szerencsétlen munkamegosztás közepette mások is megrekedtek az egykori Szabadkán, de Loósz esete a jelképes, mert őt a kor jó irányú vonzásai csábították el a filológiától. Azt is példázza tehát, hogy ezek a konzervatív indíttatású tanárok milyen nyitottak voltak a szellemi élet új fejleményei iránt. Mikor a forráskutatással fölhagyva Petőfi stílusának vizsgálatába kezdett, s a költői kép pszichológiai, nyelvi tittkaiba merült, egy korszerűbb, esztétikaibb igény vonzásának engedett Loósz is. Adyról írt könyve pedig máig megfejthetetlen meglepetés. Az benne a rejtélyes, hogy egy vidéki tanár, aki Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv, Beöthy Zsolt iskolájában nőtt fel, s aki a Petőfi Társaság Jakab Ödönjéhez állt közel, 1914-ben jó szándékú könyvet ír arról az Adyról, akit a kor uralkodó ízlésének és erkölcsének botrányos Antikrisztusaként tartottak számon.

A szakmabeliek tudják, hogy 1914-ben Ady már túl volt a frontátörés nagy csatáin. Tudják, hogy a konzervatív szemléletű Horváth János is könyvet írt róla, s hogy Loósz munkája sokban Horváth nyomait követi. Tagadnunk azt sem kell, hogy a szerény és szorgalmas filológus Loósz a Kemény-irodalmat több eredeti fölismeréssel gyarapította, mint az Ady-könyv szerzője az Ady-irodalmat, hiszen a könyvben valóban végig ott kísért a jó szándék és idegenség gátló konfliktusa.

Am így is fontos kordokumentum. Éppen gyöngeségeivel példázza hitelesen azt a mozgást, mely a népi-nemzeti epigonizmus köreibe zárt értelmiség soraiban is elkezdődött a világháború előtti években. Annak a közeledésnek a dokumentuma ez a könyv, melyre Ady is vágott, tud-

ván, hogy az értelmiség széles rétegeihez csak e jóhiszemű, nyitott szellemű tanárok révén juthat el. Nem az eredmény — hiszen a világháború beletaposott ebbe a folyamatba —, hanem a szándék felől kell hát megítélnünk ezt a vállalkozást. S a szándék értékét nemcsak a jóindulat, de a szorgalom is minősíti, a komolyság, mely Loósz minden dolgában jellemezte, s amely az Ady-irodalomból is időálló fölismerések adaptálására tette őt képessé. Amit például — Horváth János nyomán —, Ady szimbolizmusáról ír, ma is része e kérdésről kiérlelt érvényes tudásunknak.

Ha szigorúan tartottuk volna magunkat az időrendhez, Milkó Izidorról Loósz István előtt kellett volna szólnunk, hiszen Loósz még gyerek volt, mikor Milkó már írónak számított. Kulturált „írómodora” — ahogy Szelei István írja — már „belopta magát a Fővárosi Lapok olvasóinak, a magyar társadalom javahölgyeinek’ szívébe.” Szelei írja azt is, hogy „de még a harmincas évek kezdetén is ő az „író’ ezen a tájon”. Neve alatt születését és halálát ez a két dátum jelzi: 1855—1932. Elképesztő nagy idő, főleg ha tudjuk, mi minden történt ezalatt.

Csak Milkó Izidor, azaz Dóri bácsi — ahogyan Szabadkán nevezték — maradt, aki volt — mondhatnók némi egyszerűsítéssel. Egy aprólékos monográfia persze nála is kimutathatná az idő munkáját, de nem valószínű, hogy a kép lényegét átrajzolhatná. Milkó már a nyolcvanas évek végén is azzal hatott, amennyiben hatott, amivel a húszas évek elején. Azzal, hogy a lomha, zsiros szabadkai tenyészetben kivétel volt: finom, szellemes, bölcs európeér, akit tisztelet övez, de aki gyöngé ahhoz, hogy a maga ízlését, műveltségét törvénnyé, mértékké avassa. Maradt hát vendégszerű jelenség, mint Hiador, akivel ha együtt sétált, így sügtak össze mögöttük: „Hiador és Hiadóri.” Biztosan franciául beszélgettek, mint a világjáró művészekkel, akik Szabadkára elvetődtek, s akik Milkóéknál föltétlenül levezíteltek. Csakhogy míg Hiador folyton csalódottnak, sőt üldözöttnek érezte magát, s elzárkózott a poros város érintéseitől, Milkó Izidor bölcsőbb volt: csalódásait nem varrta mindenestől Szabadka nyakába, mintha tudta volna, hogy az ő kulturált csevegéseiben sincs világmegváltó erő, s bizonyára élvezte is a kivételesség ártatlan fölényét, a Vajda Jánoshoz, Reviczky Gyulához és más nevezetességekhez fűződő barátság csöndes szertartásait. Tény, hogy békében élt önmagával és a környezetével is.

Sokba ez nem is kerülhetett, mert szabadelvű szemlélete folytán vonzódott a művészet új áramlataihoz, így a *Nyugathoz* is, de a kulturált, szellemes tárca bagatell érdekességeinek körét nem tudta és nem is igen akarta áttörni. Rőla a századforduló tanárai között, Iványi, Toncs és Loósz után beszélni épp azért indokolt, mert Szabadkán sem írásaival, hanem múltja és magatartása, ízlése révén hatott, az alakját övező szellemi aureola révén. Világvárosok légkörét és igazi költők kézfogását hozta magával, ha útjairól visszatért. Emlékeit, történeteit szívesen meghallgatták a városi urak, s aztán elfelejtették, mint sok más anekdotát. Pedig, ha mélyre nem hatolt is, az emberekről, akikkel találkozott, mindig színes, érdekes dolgokat közölt. Hogy Vajda János mit evett náluk és mennyit, hogy szidták az akadémiát és a pesti irodalom embereit, az ártatlan epésség, mellyel a gyöngeségeket kitergette, ma is figyelmet tud ébreszteni. Mikor aztán a várossal együtt Kosztolányi nemzedéke is felnőtt, s kezdte szűknek érezni a szabadkai eget, a Milkó

íránti érdeklődés is megélenkült, emberi stílusa jobb akusztikához jutott.

„Egyszer — írja róla Kosztolányi — a római templomok építészeti arányairól olvasott föl. Hallgattam szép, rövid mondatait, de kellő tárgyismeret híján nem tudtam őt követni, inkább mozdulataira figyeltem, hangsúlyára, tartózkodó úriságára, mely mögött tudás, szeretet, ízlés lappangott, s ezen a téli délutánon egy szegényes díszterem sötét csillárja alatt bennem is vágy gerjedt, hogy lássam a világot, ismerjek mindent, kiszabaduljak abból a börtönből, melybe születésem véletlene dobott. Akkor kezdtem érteni, mi az értelme annak, hogy ilyen emberek is vannak a vidéki városban.”

Milkó alakja és műveltsége tehát, mely a süket évtizedeken át alig volt több kuriózumnál, Kosztolányiék új érzékenységének és nyugtalanságának jóvoltából fényt kapott, friss jelentőséget, s így válhatott a kontinuitás zálogává, híddá, mely a falusias Szabadkát a modern irodalom élvonalába igyekvő írók szülővárosával összekötötte. S aki erre a szerepre alkalmas lehetett, annak az írásaiban is kell, hogy legyen annyi elevenség, koridézó varázs, amennyi a mai olvasó figyelmét is lekötheti.

Gaál Ferencről, a zeneiskola egykori igazgatójáról kevés szó esik ott, ahol Szabadka múltbeli nevezetességeit szokás idézni. Pedig jól képzett s különös muzsikusegyéniség volt. *Tűnődés Wagner Richárd sírjánál* című, Liszt Ferencnek ajánlott művét és a *Kraljević Marko* című szerb népszínműhöz írt kísérőzenéjét máig számon tartja a zenetörténet. A korabeli szalonmuzsika konvencióihoz ugyan nem sok eredetit adott, de a szabadkai zenei élet alapjait ő rakta le. Csak hát a bor és a bohémélet hamar kikezdte a tekintélyét, s aztán az egészségét is. „Meg kell nyíltan vallani — írta róla Milkó Izidor —, hogy Gaál Ferenc elléhasodott itten, amit a városra s annak közönségére nézve enyhít az a lehetőség, hogy az erre való predestinációt és hajlamot magával hozhatta ‚hazulról‘, Nyitra megyéből vagy máshonnan ez a jobb sorsra érdemes talentum.”

Azt, ami Gaál Ferencnek nem sikerült, Lányi Ernő, a zeneiskola új igazgatója valósította meg. Kettőjük sorsa: Gaál csődjé és Lányi sikerei között lehet jól kitapintani azt a határt is, mely a zsiros és az érzékeny, a régi és a modern szabadkai szellem között megvonható. „Jól is tanított — írta Milkó Gaál Ferencről —, s mint egyházi karnagy kitűnően bevált, de költői tudásban, műveltségben, erkölcsi komolyságban és — épp ezen okoknál fogva — tekintélyben messze állott Lányi Ernőtől.” Ami igaz, igaz: Gaál és Lányi között képzettség és invenció dolgában is számottevő a különbség. Lányi kitűnő német mesterektől tanult, aztán Székesfehérvárott, Egerben, Miskolcon mint székesegyházi karmester értékes tapasztalatokat szerzett, a komponálásban pedig az elsők egyike, aki meghaladta az öblös dalárdastílust, s Petőfi, Gárdonyi versei után, a Kiss József, Ady és Kosztolányi műveihez illő modern zenével is sikerrel kísérletezett. Verbéli művész volt, s ahhoz is értett, hogy elképzeléseinek közönséget szervezzen, pártfogókat találjon.

Tehetsége és aktivitása azonban önmagában aligha magyarázhatja meg, hogy a lomha Szabadka értelmisége az ő karmesteri intésére, mint egy varázspálca hatására, egyszerre zenebaráttá változzon. A változás mélyebben, a szellemi élet minden területén elkezdődött a század utolsó évtizedében. Fővárosi lapokat, modern könyveket járattak néhányan,

rendszeresen működött a zeneiskola, országos hírű művészeket léptetett föl a színház, s beért Toncsék vetése is. Mire Lányi Ernő helyét Szabadkán elfoglalta, Kosztolányi és Csáth Géza már Ady, Babits, Juhász Gyula partnerei, a *Nyugat* megbecsült szerzői. Az első nagy hangversenyt, melyet Lányi Ernő 1908. február 12-én Szabadkán dirigált, Kosztolányi *Prológja* vezette be. A repertoáron Schubert h-moll szimfóniája, Beethoven hegedűversenye, Grieg *Peer Gynt* szvitje és Mozart *Jupiter szimfóniája* jelzi az igény magasságát, a szűnni nem akaró taps pedig egy értő és lelkes közönség jelenlétét. Gaál Ferenc ekkor már nem élt, de ha ott lett volna ezen a hangversenyen, ő érezhette volna át igazán azt a tragikumot és megrendültséget, amelyet csak egy korszakváltás vesztese élnének át, s tudta volna érzékelni a sikerben a karmesteren túli erők munkáját is. Csáth Géza, aki maga is ott volt ezen a hangversenyen, *Muzsikások* című elbeszélésében voltaképpen ezt a történelmi fordulatot írta meg. Gaál Ferenc csődjében és Lányi Ernő sikerében a közegváltozás emberi drámáját. Elbeszélése több szempontból is demontsratív érvényű: történelmet érzékeltet, sors- és emberlátó művészi erőt, s a kettő viszonyát: az új Szabadka nézi benne tegnapi önmagát, s így mindkettőről, egyszersemind Csáth tehetségéről is elsőrendű dokumentum.

„Mert a muzsika jó volt, pontos és tiszta. Olyan, amilyenre annyi esztendőn keresztül homályos érzéssel, fájó szívvel vártak.” Hogy Szabadka ilyen sóvárgással várta volna saját fiai közül az igazi írókat, mint a Csáth-novellában szereplő szegény cseh zenészek a tiszta zenét, nem tudhatjuk. De azt már tudjuk, hogy Kosztolányi és Csáth révén ilyen írók érkeztek: „pontos, tiszta” és borzongatóan új tehetségek. Annyira újak, hogy ha Szabadka a fa, róluk elmondható: messze estek a fájuktól. Pedig a szakértők azt mondják: a rejtély forrása itt kell, hogy legyen, hiszen innen szálltak föl. Azt persze már senki sem meri megkockáztatni, hogy hol. A családi ház lett volna az a varázslatos fészek, amely, ilyen főnixeket nevelt, a szülők természete, a gimnázium, a tágabb környezet, vagy valamennyi együtt? Az viszont bizonyos, hogy a gyermek- és ifjúkor színhelyei, közege, embertenyészet, hangulata Csáth és Kosztolányi életművében jellegadó erővel van jelen. A családi ház bensőséges légköre, mítosza, a benne kialakult gyermeki jelrendszer, melyet a *Mostoha* idéz, a közös élménykincs talán legősibb rétege. A macskaoperáció, békaboncolások rítusait mindketten megírják. Megörökítik a közös nagymama, a Grószfi felejthetetlen emberi arcát, főztjeinek jó ízét, a családi mulatságok hangos zűrzavarát. A gimnáziumi évek emlékei halálig föl-fölrémlenek, az önképzőkör, az iskolai föllépések jelentették a közönség előtti szereplés első próbáit. A védett polgári otthonon túl elterülő óriási város távolabbi régióinak rejtelmében a „varázsló kertjét” gyanították, önmaguk és környezetük szertelen, különös érzéseiben még izgalmasabb titkok létezését. S még messzebb, a lomha és gazdag Bácska őseik sírjaival, furcsa virtusok, anekdoták és legendák földjeként övezte az otthon és az iskola, a templom, a színház és nyilvánosház közötti térség realitásait.

„Őseim — írta Kosztolányi — hatod-hetedéziglen szegény, könyvet bújó, intelligens emberek voltak, akik vidéken éltek-haltak, kis szobák ódon asztalain, horgolt arabeszkes terítójén hagyták az életük és a kezük nyomát. A vidék a csodák földje. Aki útt nő fel, annak tágabb a szeme, mint azoknak, akik egy nyugodt, bölcsen berendezett fővárosban kap-

ják az élettől a keresztséget. Engem a magyar kisvárosban rejlő titokzatosság, a vidéki emberben rejlő misztikum zaklatott írásra, és csak annyiban érzem magam írónak, amennyiben a vidékben munkáló erőtől kaptam erőt. Ott, ahol nincs semmi esemény, csak bor, kártya és mély-mély szomorúság, a lélek élete meghatványozódik, nem tágul, csak mélyül, sűrű, intenzív, különös lesz.”

Azt jelentené ez, hogy mindahhoz, amit Iványiról, Toncsról és Loószról mondtunk, Kosztolányinak és Csáthnak nincs szoros köze, mert őket épp az eseménytelenség, a kisvárosi misztikum nevelte szomjúságra? Természetes, hogy a zsenit nem lehet levezetni sem szüleiből, sem tanáraiból, különösen, ha a világgépét elrendező eszméknek és műveltségének a természete is merőben más, mint azoké, akik nevelték. Csak-hogy a műveltség és az érzékenység, éppen mert rejtelmesebb valami, mint az egyszeregy, igen sokszor hozhat ki meglepő eredményt ismerős előzményekből. Világosabban szólva: Toncsék tudása nem sok modern elemet tartalmazott, de alapos tudás volt, s az alapos tudás mindig lélekművelő erő. Különösen, ha nyitott a szellem, melyben fölhalmozódik. S a századforduló szabadkai tanárai, a mohó város szomjúságától bujtatva, kötelességüknek is érezték, értelmiségi szerepük törvényének az elfogulatlan tájékozódást. A tágabb szem, melyről Kosztolányi beszélt, itt, ebben a sóvár világssomjúságban lett fogékony. Látni és értelmezni már a nagyvilágban tanult Kosztolányi és Csáth is, de a lelki gazdagság óriási anyagát itt halmazták föl, s ebből éltek, mint egy kimeríthetetlen raktárból, halálukig.

„Életrajzt kérnek tőlem? — olvassuk Kosztolányinál. — Két fontos adatot közlök. Az egyik: 1885 virágvasárnapja. Ekkor születtem. A másik: 1909 szeptembere. Ekkor írtam meg a legkedvesebb könyvemet, amit ma is a legjobban szeretek: *A szegény kisgyermek panaszait*. Minden, ami fontos nekem, e két dátum közé esik, s nem tagadom, hogy minden örömöm és szenvedésem benne van ebben a kis füzetben, mert az élményeim ma is gyermekélmények, és a szenzációim gyermek-szenzációk. Ha életrajzt írnék magamról, csak a gyermek életrajzát írnám meg. Megírnám az én tiszta, mély és különös gyermekkorom történetét, amelyben minden oly regényes és rejtelmes . . .”

Ez a rejtelmes, tiszta és titokzatos gyermekkor s a gimnáziumi évek emlékkincse nemcsak anyaggal látta el a költőt, de menedék is volt számára. Ha az irodalmi élet arénájában sérelem érte, ha a fővárosi iram és nyüzsgés csömörrel töltötte el, ehhez a gyermekkori világhoz föllebbezett. Ezt megidézve, magát ebben elképzelve lehetett érzelmes, fennkölt, riadt, hallucináló. Sírhatott és játszhatott, övezhette magát gyöngédséggel, mesés titokzatossággal, egyszerre lehetett tehát ártatlan kisgyermek és szerepet játszó, szorongásait kibeszélő és föloldó, az éden illúzióját színezgető modern költő.

Hogy a csupa áhítattal, ünnepélyességgel, sejtelemmel telített és mégis üde versciklus 1909-ben szinte egyetlen nagy ihlet indítására fölfakadhatott, formát ölthetett, abban nagy szerepe volt „egy kisleánynak”, akiről a színes tintákat fölledző vers is beszél. A kapcsolatot, mely Kosztolányit hozzáfűzte, a költő talán legnagyobb szerelmi élménye volt. Mozzanatai lépten-nyomon felötlenek a Kosztolányi-műben, s maga az élmény, főként a csalódás, még a szemléletre is kihatott. Bizonyára nem véletlen, hogy ez az alig tízenöt éves kisleány éppen Lányi Ernő leánya,

Lányi Viktor és Lányi Sarolta édes húga, tehát olyan család gyermeke, melyben a művészet, a zene szelleme mindent betöltött. Kosztolányit az általa „fecskelánynak” keresztelt Hedda megejtő szépsége mellett ez a művészettel telített légkör is igézte, s csábította, hogy a fővárosból hente hazajöjjön, hosszú levelekkel tartsa ébren a tüzet, és végigjász-sza, végigszenvedje „a költőszerelem legjellemzőbb változatait a sírástól az ujjongásig, az áhítattól az érzéki sóvárgásig”. „Olyan feleségnek képzelem Heddát — írja Kiss Ferenc —, aki érti és azonosul művészetével. Aki közönség és partner is egy személyben, de megteremti a tisztát, rendezett otthont is, akivel továbbélheti a gyermekkor bensőséges mítoszát. Hozza, átörökíti, ami szép és jó volt Szabadkából s ami nélkülözhetetlen Budapestből.”

Couleur locale-t és enteriört festeni a századforduló Szabadkájáról aligha lehet *A szegény kisgyermek panasza* nélkül, de aki csak erre figyel, csalódní fog, mert a líraiság boldog bősége, az ámulás, a révület, a riadt borzongás, a babonás, baljós hangoltság és a csodára hangolt ünnepléesség föloldja, magához stilizálja a vallóselemeket. Megírták már, hogy ez a sok költői stilizálás egyszersmind eszményít is. A szegényest, a sivárt, a közönségest titokzatossá avatja, a kínt a gyöngédség színeibe vonja, például mikor arról ír, hogy hűgát a bánat eljegyezte. Tudjuk, hogy később, a *Pacsirta* című regényben mennyivel kiméletlenebbül tárta föl e bánat okát.

Az életre szóló élmények azonban éppen azért kimeríthetetlenek, mert a költő minden korszakában, közérzetének, létezésélményének minden állapotában új, éppen az adott időszakhoz való jelentést ismerhet föl bennük. Ha az ifjú Kosztolányinak a borzongás, a titok megnevezéséhez kínált anyagot, amit Szabadkán átélt, a világháború utáni sivársághoz, az érett férfi kiábrándulásokon iskolázódott tudásához, a tehetetlenség, a fájdalom érzéséhez a régi Szabadka szociológiai vallósa kínált beszédes anyagot. „Ifjúkorát — mint Sötér István írja — kétszer élte át műveiben: előbb 'mágikus' szimbolizmusban oldotta föl, majd kritikus és kételkedő józansággal rekapitulálta. Életművének második szakasza nem egyéb, mint az elsőnek 'visszaéneklése', palinódiája. Erre a palinódiára líra és próza változásai is szerencsés lehetőségeket nyújtottak. A *Pacsirta*, az *Aranysárkány*, *A szegény kisgyermek panasza*inak palinódiái, újbóli szemrevételezései. Ami korábban, a lírában csodának minősült, az a prózában később kritikává alakult át.”

Bizonyosságul idézhetnénk a *Pacsirta* sok részletét, ahol a szintér, a figurák, a vidéki értelmiség üres, kisszerű élete sokszor a leszámoló keserűség kíméletlenségével ölt formát. Ebben a bezárt, eseménytelen világban még a szeretet, a felelősség is csak arra jó, hogy a reménytelenség, az öncsalás forrása legyen. Vajkayékból egyszer ugyan kitört a lányukért vállalt áldozat fegyelme alól az igazi élet vágya, s a lehetetlenség miatti keserűség, de ennek a kitörésnek nincs tisztító, fölszabadító ereje. Ahogy az *Aranysárkány*beli Novák tanár úr sem talál a rajta esett gyalázatra orvoslást, s bele kell pusztulnia az őt övező közeg érzéktelenségébe, közönségességébe, abba, hogy jó szándéka ellenére sem tehet semmit emberséggel és a mások embersége érdekében.

„Az életet csak lázzal lehet élni, mint Hilda és Tibor, vagy erőszak-kal, mint Liszner Vilmos. Akármilyen fájó belátni, ez a rend.” Így összegezi a maga kudarcának konzekvenciáját Novák tanár úr. „... bir-

közni akart a természettel” — olvassuk ugyanott. — „Föladta a harcot” — mármint Novák tanár úr. Mert az író, épp azzal, hogy Novákot nemes, igazságos, jóakarátú embernek ábrázolja, embernek, aki inkább meghal, mintsem szégyenével összebéküljön, azzal, hogy gyalázatosnak minősíti azt, amit vele tettek, az író hadat visel az emberben és a társadalomban lappangó alvilág ellen. Vannak, akik az *Aranysárkányban* ábrázolt brutalitást már a később oly nagy szerephez jutó kispolgár ragadozó hajlamainak megnyilatkozásaként értelmezik. Ahogy a legújabb kézikönyv is írja: „... a regény kerete, ugyanúgy, mint a kor sok más regényében, a poshadt, önelégült magyar kisváros képe — Kosztolányi fiatalságának Szabadkájáé.”

Eszerint tehát a fasizmus csírájának ábrázolásához is szabadkai élményeiből merített volna Kosztolányi, vagyis a „tündéri titkokat” rejtő Szabadkának volt egy közönséges, sőt egy ragadozó arca már a századfordulón is. Aki tudja, hogy az *Aranysárkányt* 1924-ben, Budapesten, akkori közérzetének intenciói szerint írta Kosztolányi, abban az előbbi magyarázattól berzenkedni kénytelen a lokálpatrióta érzékenység. De vajon joggal-e? Nem volna-e naiv elfogultság a „tündéri titkokat” rejtő, áldott vén Szabadkát, *A szegény kisgyermek panaszainak* ünnepélyes világát vállalni, az *Aranysárkány* riasztó Sárszegét pedig Budapest nyakába varrni?

A zavart csak a szakszerű magyarázat oldhatja föl. Eszerint sem *A szegény kisgyermek panaszainak*, sem az *Aranysárkány*nak a világa nem azonosítható maradéktalanul a hajdani Szabadkával, de ahogy az előbbiben is fontos szerepük volt a szabadkai élményeknek, a *Pacsirtában* és az *Aranysárkányban* is sok minden van, ami szabadkai eredetű. S nemcsak a külsőségekben.

Említettük már, hogy Kosztolányi és Csáth Géza önmagukban és környezetükben észlelték először azokat a különös, kiismerhetetlen titkokat, borzongásokat, indulatokat, melyeknek fölfedezése és ábrázolása novellisztikájukat a modernség szférájába emelte. Mint minden nagy író, ők is kinőttek osztályukból, a polgárságból, de ismerték annak természetét. S a század eleji polgárság, mint Kelet-Európában általában, nagy késéssel érkezően az érettség szintjére, már a romlás elemeit is magában hordta. A szabadkai polgárság különösen, hiszen kultúrája eléggé újszerű, sokak esetében csak máz volt, az alatta rejlő vad és anarchikus ösztönök gyöngé burka. Csáth Géza máig azzal tartja ámulatban a szakembereket, hogy zseniális érzékenységgel ismerte föl az értelmes cselekvés híján megtorlódó belső erők eltorzulásának veszedelmeit. A mohó életvágy és a kielégítetlenség lázaiban egy beteges aktivitás veszélyeit megsejteni, bizony ehhez is ugyanaz a védett, temperált polgári közeg adott jelzéseket, melyben a szegény kisgyermek ártatlanul hallucinált.

Különtség, örület, kéj, kegyetlenség, vagy az utóbbiak: gyönyör és szadizmus elegyülése, melyekhez Csáth olyan közel hajolt, s amelyeket az orvos hívős tárgyilagosságával ábrázolt, bizonyára innét, a szabadkai érzelmek iskolájából származnak. Az a tébolyító kamaszláz, mely Kosztolányi *Tréfa* című novellájában értelmetlen gyilkosságba hajszolja a fiúkat, s Csáth Gézánál az anyagyilkosság perverz aktusába (*Anyagyilkosság*), ha távolról is, de valóban a villágháború és a fasizmus borzalmi felé mutat.

„Ha szép és egészséges gyermekeknek korán meghal az apjuk, ebből rendszeren baj származik. Witmannak két fia volt már, négy- és ötévesek, amikor egy napsugaras, csak kissé szeles novemberi délutánon búcsút mondott a világnak. Elég könnyen halt meg, és egészben nem sok bánatot hagyott maga után.”

Csáth Géza híres novellája, az *Anyagyilkosság* kezdődik így, ezzel a ráérős, gyanútlan mesélő könnyedséggel, majdnem kedélyesen. Akár a század elején egy palicsi naplemente. S aztán a tétlenség, a magukra maradottság és más, meg sem nevezett okok következtében a két Witman fiú különös, perverz szórakozásokba merül:

„Egy szeptemberi estén kipirulva, lihegve jöttek haza. Egy összekötözött baglyot cipeltek magukkal. A régi templom padlására másztak érte. Egy hétig kutattak utána, megbeszélték, hogyan fogják el, és hogyan ölik meg. Sikerült. Csillogott a szemük, és erős vállalkban egy férfi erejét érezték, amikor vágatva sötét utcákon, hazaérkeztek a dűnádallal. A bagoly régen érdekelte őket. A feje olyan nagy, mint két nagy szem. Az agyában csodálatos régi mesék vannak elrejtve. Száz évnél is tovább él . . . Bagoly kellett, kellett . . .

Megvolt. Egyenként szedték ki a pihéket a melléből, és figyelték, amint a titokzatos madár szemében a fájdalom színes tüzei egymás után kigyúlnak. Azután drótokkal csavarták körül a szárnyának a tövét, a lábait, a csőrét, és így kipeckelve, sokáig szóltanul bámulták. Arról beszéltek, hogy a madár tulajdonképpen csak egy ház, ahová a Kín beköltözött, és ott lakik, még csak a baglyot meg nem ölik. De hol lakik? Minden valószínűség szerint a fejében. Azután elhatározták, hogy éjjelre otthagyják, mert úgy izgalmas és szép lesz az ágybafekvés. Valóban, izgatottan vetkőztek le, és azután csak arra hallgattak, hogy a padlásról jön-e valami nesz. Úgy érezték, hogy valami feszes ruganyosság szállja meg a tagjaikat, mintha a lekötözött, vonagló állat hiába pazarolt ereje feléjük, rájuk suhanna. Így aludtak el.”

Aztán, mint ismeretes, ez a kedvtelés anyagilykosságba torkoll. Csáth Géza pedig dermesztő pontossággal ábrázolja a folyamatot, s ezzel fölfedi, leleplezi a sima látszatok mögött rejlő örvényt, a lázat, a brutálitást, mely az *Aranysárkányban* már társadalmilag is motivált nemtelenségként pusztítja el Novák Antal emberségét. A Witman fiúk perverz szadizmusa és Csáth Géza érzékeny, éber orvosi diagnózisa ugyanannak a mohó nyugtalanságnak két, egymástól merőben különböző kifejezési lehetőségét is ábrázolja. Az egyik az abnormális kitörés barbár útját, a másik az ösztönökben rejlő homályos erők megnemesítésének, kultúrává szublimálásának lehetőségét példázza.

Kosztolányival és Csáth Gézával tehát Szabadka is beérkezett az egyetemes magyar irodalomba, s annak is az első vonalába. Nagyságuk az oka, hogy az őket kiröpítő város más szellemi képviselőinek emléke elhomályosulhatott. Mintha magányos ormok lettek volna, pedig aki ismeri a szellemi élet természetét, tudja, hogy az ormok mindig vonulatokból emelkednek ki. Így volt ez a század eleji Szabadkán is. Iványi, Tócs, Loósz, Kosztolányi Árpád és tanártársaik munkája, valamint a fővárosi szellemi élettel szorosabbra fűződő kapcsolat tehetséges fiatalok egész sorát nevelte föl. Kosztolányiék mellett e nagyra hivatott nemzedék népességét Laczkó Géza, Reinitz Béla, Telcs Ede, Sztróckay Kálmán, Fenyves Ferenc, Oláh Sándor és Aczél Henrik neve jelez-

heti, akik irodalomban, zenében, képzőművészetben mindannyian maradandót alkottak.

S ami egy szellemi élet erejének, életrevalóságának mindig fontos tartozéka, a század eleji Szabadkán az újságírás olyan szintre ért, hogy olvasóinak eredeti információkat, olvasmányokat, a szerzőknek pedig egzisztenciát tudott biztosítani. Eltúlozni persze nincs okunk ezt a fejleményt, mert voltaképpen egyetlen lapra gondolunk, mely már a modern újságírás igényének is megfelelt, a *Bácskai Hírlapra*, 1905-ben, mielőtt a *Budapesti Napló*hoz szerződött volna, ebbe a lapba írta Kosztolányi a maga *Heti leveleit*, melyeknek értékéről az *Álom és ólom* című gyűjtemény megjelenésekor, 1969-ben a mai olvasó is meggyőződhetett. Akkor még Braun Henrik szerkesztette a *Bácskai Hírlapot*, az események éber, pontos követését, a megkapóan egyéni, friss és bátor hangot ő honosította meg. Kritikus szellemű orgánummá tette. A városi hatalmak háborúitól ugyan nem függetleníthette egészen, de a kor haladó eszméi: a nemzetiségi, felekezeti türelem, a szociális reformok és a modern művészet ügye nagyobb térhez jutott benne, mint a többi szabadkai lapban.

Ez a magyarázata annak, hogy miután Kosztolányit és Csáthot teljesen bekebelezte a fővárosi irodalmi élet, a szabadkai újságírás nem esett vissza, sőt távolról is magához tudta vonni a jó erőket. Így történhetett meg, hogy 1911-ben Somlyó Zoltán is itt újságíróskodott néhány hónapig, 1913-tól a világháborúig pedig Gyóni Géza is.

Az itt töltött évek mindkettőjükben mély nyomokat hagytak. Somlyót Kosztolányihoz is szoros barátság fűzte; Kosztolányi novellái, kritikái és Somlyó versei egybehangzóan tanúskodnak erről. Szabadka és Kosztolányi éppen ezért összeforrt Somlyó emlékeiben, egyik a másiktól fényt kapott. Az idő megfakította ezt a fényt, de melegét nem hűtötte ki, s mikor *Nyitott könyv* címen kiadott versesregényében Somlyó Zoltán Szabadkát is visszaidézi, a hajdani fiatalság, a bohémélet koldus-szabadsága, nélkülözések és kalandok ezen a meghatott és spontán líraiságon derengenek át, s válnak egy letűnt kor és egy felejthetetlen költő hozzánk fűződő éveinek dallamává.

Gyóni Géza is alig egy évet töltött Szabadkán, aztán kitört a világháború, s ő egyenesen a Przemysl körüli harcok poklába került. Sok szörnyűséget látott és élt át, amíg katonaköltőből, akit itthon szárnyára vett a háborús lelkesedés, végül az emberi szenvedés, a honvágy és egy igazabb emberség poétája lett. S közben Szabadkán hagyott szerelme, Rukavina Nándorné volt az a csillag, melyhez reményeit kötötte, kinek fájdalmait, hűségét, honvágyát megüzenhette. A hozzá, Órangyalához írt versei tehát még a vérjeles versek idején is őrizni tudták a szenvedő, tiszta emberség folyamatosságát, hogy később ez az utóbbi juthasson kizárólagos hatalomra.

Gyóni emlékét Szabadka sokáig híven őrizte, a katonaköltőre hulló babéroktól még Loósz István hangja is fölforrósodott. Aztán csönd lett körülötte, s ránk vár a föladat, hogy azt, ami műveiből időálló, élő hagyományunkká adaptáljuk.

Abból az irodalommal, zenével és modern nyugtalansággal telített légkörből, mely Kosztolányit, Csáth Gézát szülte, utóljára a „fecske-lány” nővére, Lányi Sarolta érkezett be a nagy irodalom, vagyis a *Nyugat* törzsgárdájába. 1912-ben megjelent *Ajándék* című kötetének

első darabjait még Szabadkán írta, s az a csöndes és keresetlen líraiság, mely a *Nyugat* nagy költőit is megejtette, az eredendő alkati hajlamok mellett egyszersmind a zsíros, lomha város finomodásáról is vallott.

Ezeket a törékeny, ártatlan lélekre valló, érzelmes verseket olvasva óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy az asszony, akit kifejeznek, hogyan bírhatta erővel, foggal-körömmel azokat a kíméletlen próbákat, melyeket 1919 után az emigráció mért rá. Mert Lányi Sarolta nemcsak Szabadkától, de hosszú évtizedekre Magyarországtól is elszakadt. S ha olvassuk a század eleji Szabadka bizonyára még fiatal pilótánjai alatt támadt gyermeki riadalom versét, aztán a vadabb és véresebb időkhöz is hozzáedződött költőasszony vallomásait, ismét arra kell gondolnunk, hogy ez a sokszor puhának, omlatagnak, kiszínezettnek és túl finomnak tetsző líraiság valami nemes, időálló emberi matéria csírája volt.

„De soha nem féltem” — fejezi be Lányi Sarolta a maga számvetését *Nyomom veszett...* című versében. Kosztolányi nem szégyellte bevallani, hogy mindig félt. Persze nem akárkitől hanem a haláltól. De szembenézett vele, számolt vele, ahogy Csáth Géza az emberi lélek alvilágával. Bátrak voltak tehát valamennyien, s a legkiábrándítóbb tapasztalatok közepette is mindig őrizték azt a fényes mámort, mely annak idején Szabadkáról fölropította őket. Kosztolányi tudatosan is. Az ő képzeletében az emberi lét sorvasztó kis nyúgeivel, a halál dermesztő bizonyosságával szemben a tiszta, távoli ég és a távoli gyermekkor egymással összeforrtan az emberi élet magasabb értelmét jelképezte. S ha igaz is, hogy a *Pacsirtában* és az *Aranysárkányban* kritikailag ábrázolta s le is fokozta azt a Szabadkát, melyet *A szegény kisgyermek panaszaiban* még meghatottan idézett, élete végén, sok művében ismét az áhítat és a káprázat fényében bomlott ki előtte a gyermekkori világ életbetöltő hatalma.

S ezen a ponton írásunk mélyebb értelmét is megsejtheti, aki követte gondolatmenetünket. Egy város múltját idézve nemcsak azért folyamodtunk a városból kinőtt művészekhez, hogy élethű, dokumentumokkal szolgáljanak, hanem mert mindazt, ami szép volt, vonzó és őrzésre érdemes, s mindazt ami csúnya volt, lomha és ártalmas, ők tudták tanulsággá, lehetőséggé érlelni, máig érvényes üzenetté teremteni.